

"הגרמנים הלכו, הריח התנדף
ונשארו העפר והבטון.
השמיים שחורים וקירקור העורבים
מעיר את המתים מהחלום.
הגשם שוטף את עקבות הצורר,
מותיר אחריו כתמים.
לו הבין אלוהים את מילות המשורר
היו פה היום גנים".

גינה / פרנסה

קטן, אך מלא ורדים הגן.
הולך לו בשביל
ילד קטן
ילד חמוד
יפה כניצן,
לא יחיה כי ימות
אותו ילד קטן.

באבי יאר / יבגני יבטושנקו

על באבי יאר אין יד ואין מצבה
ערוץ תלול כדמות גולל על קבר
אני אחוז אימה.
על באבי יאר עשבי בר מאושים
אילן צופה נזעם כבא לדרוש משפט
פה כל זועק דומם.
ובגלותי ראשי אחוש כיצד אני הופך שיבה אט אט
ואני עצי בזעקת אין הגה,
על אלפי אלפים שכאן מצאו את מותם
אני הוא כל זקן שכאן הוצא להורג
אני הוא כל תינוק למוות כאן נורה
בכל נימים שבי אזכור את זאת תמיד.

אנחנו עימם / זאב ליכטנזון

כבר אין פה דם.
הוא היה
גאה ואדום,
אך באדמה נבלע -
ונדם.
"אין כבר עם".
"אפס דם יהודי,
תם"!
כך אמרו,
זאת חפצו,
כל כחם אמצו -
וטעו.
כי הנה כאן,
דומם ניצבים,
נערים.
וסוער דמם,
וזועק ליבם:
"הסכת ושמע: עולם!
אנחנו עמם,
דמנו דמם,
צעדנו לעד לא
יתם!"

פונאר / ש' קאצ'רגינסקי

שקט, שקט, בני נחרישה!
כאן צומחים קברים.
השונאים אותם נטעו
פה מעברים.

אל פונאר דרכים יובילו
דרך אין לחזור.
לבלי שוב הלך לו אבא
ועמו האור.

שקט, בני לי, מטמוני לי,
אל נבכה בכאב!
כי בין כה וכה בכינו,
לא יבין אויב.

תור אביב בא אל ארצך
לנו סתו אבל
אור גדול בכל זרוע
וסביבנו ליל.

שקט שקט, אל בסער,
מבועי הלב!
עד אשר חומות תפלנה,
נאלם בכאב.

אט יפך נא המבוע:
שקט בן רחום!
עם הדרור ישוב גם אבא
נומה נומה נום.

וכמו וליה המשחררת
כאילו עוטה צמרת,
עוד תזכה לאור,
בבוא הדרור,
בבוא הדרור.

מכתבו האחרון של מרדכי אנילביץ' - קריאה אחרונה מן הגטו ל"עולם החיצוני".
נכתב ביום 23 לאפריל, 1945

"עתה ברור לנו כי כל אשר אירע עולה על המשוער. בהתנגדותנו לגרמנים
עשינו למעלה מכוחותינו. אך כוחותינו אוזלים והולכים. אנו עומדים על סף החידלון. פעמיים
הכרחנו את הגרמנים לסגת אך הם חזרו במשנה כוח.
אחת מפלוגותיה החזיקה מעמד כארבעים דקות. פלוגה אחרת לחמה כשש שעות.
המוקש שטמנו בשטח "מיצוי המברשות" התפוצץ. אז התקפנו את הגרמנים וגרמנו להם אבידות
כבדות. אבידותנו בדרך כלל לא היו מרובות, "אף זה הישג".
ז/ נפל ליד מכונת היריה. מרגיש אני כי דברים גדולים מתרחשים וכי הדבר שהעזנו לבצעו ערכו
רב ועצום.

מחוסר ברירה עוברים אנו היום לשיטה הפרטיזנית. הלילה יוצאות שש פלוגות קרב ולהן שני
תפקידים: בילוש המקום ותפיסת נשק. זכרו: "נשק קצר" אין לנו בשבילו ערך. בנשק זה
משתמשים אנו לעיתים נדירות. נחוצים לנו הרבה רובים, רמונים, מכוונות יריה וחומר נפץ.
אין בכוחי לתאר בפניכם את התנאים שבהם "חיים" עתה יהודי הגטו. יחידים בלבד יוכלו אולי
לעמוד ביסורים אלה. השאר ימותו במוקדם או במאוחר. גורלם נחרץ. אף על פי שאלפים
משתדלים להסתתר בסדקים ובחורי עכברים, אין להדליק נר מחוסר אויר. היו ברוכים אתם
מהחושך. אפשר ויקרה נס וביום מן הימים נתראה. ספק, ספק גדול. שאיפת חיי האחרונה נתמלאה.
ההגנה העצמית היהודית היתה לעובדה. ההתנגדות היהודית והנקמה הפכו למעשה. אשרי וטוב
לי, שהייתי בין ראשוני הלוחמים היהודים בגטו.
איה ההצלה?

הכתובת של עמי עכשיו

מילא שמונה עשרה. שם רחוב בוורשה ומספר של בית.
יכלו להיות בכל כתובת בעולם אליה נכנסים ובאים,
אליה שולחים מכתבים ומקבלים תשובה. ששם בחצר מי
שמשקה עציץ ופנים בחלון. עכשיו זאת הכתובת של עמי.

על מילא שמונה עשרה גדל דשא רענן וירוק. מי שאומר
שהדם זועק מן האדמה, משקר, ושהשמיים שותקים, משקר.
שותקים רק האנשים, זועק רק הזוכר וגם הוא בינו
לבינו פנימה. וגם הוא, עם הזמן, מצניע את דמעת עינו.

עכשיו שם שיכונים סביב וילדים עם ילקוטים. מרדכי
היה שם בבונקר עם חברתו מירה פוכרר ובמקום בו חי
הוא אהב ולחם ומת מוקף רעיו. וזה הדבר היותר נשגב.

שיכול לקרות לאיש יהודי בזמן נורא ובכל את זה קרה שם
לעמי שמרדכי היה ממנו וזה הדבר היותר נשגב שיכול לקרות לעם
וזה היה במילה שמונה עשרה, בווארשה. ואת הכתובת של עמי עכשיו.

אפר ואבק / יעקב גלעד

יום אביב ריחות לילך
בין חורבות העיר שלך
יום יפה לדוג בנהר
בתוכי הלב נשבר

שם היתה ואינה
ילדותך אישה קטנה
אנשים שאיש לא מכיר
אין אפילו בית שיזכיר

ואם את נוסעת, לאן את נוסעת
הנצח הוא רק אפר ואבק
לאן את נוסעת, לאן את נוסעת
שנים וכלום עוד לא נמחק.

קחי מעיל, יהיה לך קר
כסף כיש גביש סוכר
אם יהיו קשים הימים
הזכרי בי לפעמים

ואם זה עוד מסע נואש
אל הצריך אל המגרש
במסילת העיר הישנה
איש לא יחכה בתחנה
ואם את נוסעת...

מי ימתיק לילותייך
מי יקשיב לבכייך
מי שימור צעדייך בדרכך.
ואם את נוסעת...
קחי מעיל יהיה לך קר.

יצאתי לפולין בשביל עצמי,
לראות, ואולי גם להרגיש משהו...
בכל זאת, הרגשתי שאני יוצאת יותר

בשביל אמא שלי. (אפילו שהיא לא יודעת את זה)
וכאב לי, כאב לי שלא הרגשתי כלום...
שלא חשתי מה היא עברה
בשלג, יחפה,
כשהיא היתה ילדה קטנה,
ואפילו לדמיין שם, מול המשרפה,
לא יכולתי לשייך אותה לשם...
אמא, איך בנאדם יוצא חי... מהמוות?
(מתוך יומן מסע לפולין, 1988).

הפרפר / פאול פרידמן, נער מגיטו טרזינשטאט
הוא היה אחרון, האחרון שבהם.
צבעו הצהוב היה מר ומסנוור,
כדמעת החמה באבן צחורה כי תקיש,
צבעו כזה, כזה.
בקלות התעופף למרומים,
ודאי רצה לנשק עולמי האחרון.

זה שבעה שבועות אני פה,
"גטואיזירט"
יקירי מצאוני פה,
גם מרגניות קוראות לעברי,
אף ענף הערמון הלבן בחצר:
ופרפר לא ראיתי.

הוא היה האחרון -
אין פרפרים בגטו.

מתוך עדותו של קורט גרשטיין - מהנדס באס. אס.
"אי אפשר היה לראות את הגופות, אבל באוויר עמד ריח חזק.
אחרי כמה דקות הגיעה הרכבת הראשונה עם 45 קרונות, ובהם 6700 איש.
מהם כבר מתו 1450, בגלל המחנק ברכבת.
ראינו פנים מלאות פחד של ילדים. 200 אוקראינים מכים באנשים
בעזרת שוטים ומוציאים אותם מהקרונות. ברמקול נשמעו ההוראות: להתפשט,
להוריד נעליים, להוריד משקפיים, להוריד ידיים ורגליים תותבות. ספר
גזז את שיער הנשים, כדי להשתמש בו למילוי.
עוברת נערה צעירה, יפה במיוחד. גברים, נשים, ילדים, נכים בלי
רגליים תותבות, כולם ערומים. בפנים, עומד איש אס. אס... והוא אומר להם:
בקול מלטף: לא יקרה שום דבר. אתם צריכים רק לנשום עמוק. זה נגד מחלות.
האנשים מתקדמים לעבר תאי הגזים ונעלמים בפנים."

מחיר השואה

שם המדינה	מס' היהודים ב-1939	מס' המושמדים	אחוז המושמדים
אוסטריה	60,000	40,000	66.6 %
בולגריה	50,000	7,000	14 %
בלגיה	90,000	45,000	50 %
ברה"מ	3,100,000	1,500,000	42 %
גרמניה	210,000	170,000	81 %
הולנד	150,000	110,000	73 %
הונגריה	404,000	204,000	51 %
יוגוסלביה	80,000	60,000	75 %
יוון	75,000	60,000	80 %
לטביה	95,000	85,000	90 %
ליטא	150,000	135,000	90 %
פולין	3,500,000	3,000,000	85 %

85 %	300,000	355,000	צ'כיה
33 %	100,000	300,000	צרפת
50 %	425,000	850,000	רומניה

כשהכל נגמר, עלה השחר, שחר של אור לאחר סיוט.
נפערו שערי הברזל של המחנות, ארובות המשרפות שבתו -
ריח נורא שרר בכל ולא היה ממנו מנוס.
המתים מתו - והחיים רצו יותר מהכל - לחיות.
הם פשטו בכל הדרכים וצעדו מערבה, אפורים, ערומים
למחצה, רעבים, צמאים מיובשים,
מאוגרפים, ממורפקים ללא תעודה, ללא כתובת,
ללא קרוב ומודע, ללא תקוה, הלכו חזרה למקומות, החיים.

והיכו הירוק והתכלת את עיניהם: היתכן ? כבישים רצים,
בתים לבנים וגגות אדומים צחים, גני ירק מפזזים מקשאות,
שדות ופלגים, חורשה ויער, העולם כמנהגו, הטבע כקדמותו,
כאילו כלום לא היה בעולם הזה בטבע הזה...

והנה גם אנשים ! עוד יש בני אדם בעולם !
לא תליינים באפור, לא מקקי אדם, לא שלדים פשוט אנשים חיים,
בריאים... האפשר שכל זאת נעשה בידי אנשים, האפשר שפנים איומות
כאלה ופנים צוחקות ויפות כמו אלה... פני אנשים המה...

לא היה כוח לאגרף את אגרוף הנקמה, הפיות הרעבים ידעו
רק את התאוה לחיות שוב, המשפקים פילסו דרך ובעולם הצוהל
ובטבע המכסה כל בירק ועלתה השיכחה המתוקה...
האם למישהו איכפת איך התגלה האדם במלחמה הזאת ?
האם מישהו חרד שלא יחזור מה שהיה ?

ק. קצטניק / "עדויות במשפט אייכמן"

אני רואה את עצמי כסופר הכותב דברי ספרות.
זו כרוניקה מתוך הפלנטה אושוויץ. הייתי שם בערך שנתיים.
אין הזמן שם כפי שהוא כאן על פני כדור הארץ.
כל שבר-רגע הולך שם על גלגלי זמן אחר. ולתושבי פלנטה
זו לא היו שמות, לא היו להם הורים ולא היו להם ילדים.
הם לא לבשו כדרך שלובשים גאון, הם לא נולדו ולא הולידו,
נשמו לפי חוקי טבע אחרים, הם לא חיו לפי החוקים של
העולם כאן ולא מתו.
השם שלהם היה המספר.

הנדר / שלונסקי

על דעת עיני שראו את השכול
ועמסו זעקות על ליבי השחוח
על דעת רחמי שהורוני למחול
עד באו ימים שאיימו מלסלוח
נדרתי הנדר לזכור את הכל,
לזכור - ודבר לא לשכוח.

דבר לא לשכוח - עד דור עשירי,
עד שוך עלבוני, עד כולם, עד כולם,
עדי יכלו כל שבט מוסרי
קונם אם לריק, יעבור ליל הזעם
קונם אם לבוקר אחזור לסורי
ומאום לא אלמד גם הפעם.

"...כשעליתי ארצה,
אחרי מלחמת העולם השנייה
הייתי פוגש את צעירי הארץ,
ומאזין לשיריהם ולהגם,
בבחינת ראשון -
כבני אדם - יהודים,
שיש להם הכרה ברורה
שאכן הם כותבים מגילת
יוחסין חדשה, שמתחילה בהם.
ובחושבי על מגילת היוחסין
שנשרפה באירופה,
היה לי צער כפול
על בני הדור המצויין הזה
של ישראלים צעירים,
שבשעה שיתבגרו ויזדקנו
אפשר אפילו שלא ידעו
על מה הם צריכים לבכות."

"מעודו לא חזה העולם במסע השמד ככזה.
מעשה בממשלה "חוקית" אשר הסגירה עם שלם בידי מרצחים,
שהמטרה גייסם, אירגנם ואימנם בציד אדם ובמלאכת הרג,
על מנת שיעשו כלה בבני העם הזה, בכולם עד אחד - אנשים
ונשים, זקנים וטף, בריאים וחולים ומשותקים - באין אף
לאחד מהנדונים לכליה אפשרות כלשהי להימלט מגורלו.
בכך נבדל מסע ההשמדה זה תכלית ההבדל מכל השחיטות,
הרציחות ההמוניות, והמעשים של התרת דם והפקרת חיים
בהסטוריה.
השמדת יהודי אירופה בידי הנאצים שוני חורגת מכל הריגות -
ההמוניות הללו בתכנון המודע והמפורט והמדוקדק שקדם לה,
ובמימושו השיטתי. בהחלטה המקויימת בקפדנות - לחסל הכל,
עד בלתי השאיר שריד: במניעת כל אפשרות שמישהו ימלט בהגיע
תורו להיות מחוסל."
(יעקב טלמון, בעידן האלימות)

מסע / ויגודסקי

רציתי לנטוש אך אין בכוחי
ונסעתי בקרון אפל.
רחוק מכל תחנה, קרוב לפסי הברזל
מתחת לרגלי רצפת הסיד.
עליה בכרעי כפות ידי השענתי,
חבוק עם ילדתי הקטנה.

רציתי לעזוב אך לחזור אתמיד,
בכל קרון ישן על רצפה,
חסר בית נודד במסע ללא בית,
יללות קטרים עד אין קץ ימשכו...
פנינו בסיד וסיד על הרגליים -
שלווים יהיו אלו שישכחו.

היום חזרו הדמעות ויחזרו השירים
ימים רבים לכם יחלתי לחנם.
שעת דמדומים קרבה, במהרה יחשיך,
ילדים הולכים בדרך ופוצחים רנה.

פוסעים על עשב לח, בשביל לאורך הבתים,
בעד גדר נובח כלב, שיח רטוב רועד.
מישהו שער נועל ואז חלון פותח

לתוך שמים גדושי לילה, רעמים והד.

יום יבוא, אף אני אכנס לחצר הישנה,
אציץ במסדרון ובחדר מוכר.
חזרו השירים, היסמין ואי השקט
אבל את אינך, בתי הקטנה.

היא חיכתה / הלינה ברינבאום
היא חיכתה לי שם במורד הדרך
ידעה שאבוא אליה
אחוש אותה בכל חושי
את אימי היפה והצעירה.

היא חיכתה לי במורד הדרך של מאידנק
מול הצריף "דצינפקציה והמשרפה"
הגעתי ממרחקים מופלגים כעבור ארבעים שנה
והיא עמדה כאן - כמו אז
למרות מותה
כמו ביום הפרידה ההוא:
שחרחורת, קטנה
תלת ארוך מעל מצחה
גלגל שערותיה עוטר את ראשה
לחיים אדומות
עיניים גדולות מחוסר שינה
שיניה לבנות כפנינים נחשפות בחיוך
הנהדר שעלי האדמות
חיוך של אם המתאמצת להרגיע ילדתה
מול תא הגז ותנור המשרפה
מעיל צמר מבד פפיטה רחב מכסה את גופה
וגם אותי היא מקפלת בתוכו כדי
לשתול בתופת, ברגע שלפני האחרון
כוח החום האנושי. זיק בהירות או תקווה -
כאן, במקום שהיציאה ממנו
היא רק בתור עשן דרך ערובה...
הגעתי מארץ אחרת
כאישה מבוגרת וכאותה ילדה שהייתי אז
והיא כה אהבה, כה חרדה לגורלה !

כובע זכוכית / נאווה סמל

"... והלא שם עברו עלי ימי נעורי. בלילות חלמתי אותה.
אושוויץ, אושוויץ, שיעון השם לא חדל להקיש. בה עברו
שלוש שנים מחיי. האחרים הדפו אותה מעליהם, אבל לא
אני. אני לא חדלתי. ארבעים שנה רשמתי את הזיכרון
המחריד על המפלצת שהיתה כהורתי. אושוויץ הרתה אותי
כאדם, ואת זרעי סיוטה אני נושא. לא הרבתי לשכוח אותה,
נספגה בתוכי, לא יכולתי להקיא מקרבי. בלילות ראיתי
את השבילים ואת הגדר, מיששתי את האבנים. שאלתי בחלום
ובהקיק, כיצד היא נגלית היום היבשת המבעיתה. האם קפא
שם הזמן ? אלף פעמים הזיתי במוחי את הרגע שבו אכנס
בשער ואשוב אליה."

בגטו אין פרחים / הילדים מרחוב מאפן

חנה'לה חולה, היא כה רזתה בזמן האחרון...
הגטו יאכל את הילדים.
איך זה ? הגטו אוכל ילדים ? מהו, זאב ? ובכלל מה זה גטו ?
אמאל'ה, מחר שבת ?
כן בתי.

נלך אל הנהר לטייל ?
לא נלך ביתי, אנו חיים בגטו, מהגטו אי אפשר לצאת.
אמאל'ה, הזוכרת את את שולה ?
כן.
למה איננה באה אלינו ?
שולה איננה בגטו.
נכתוב לה שתבוא.
מהגטו אי אפשר לכתוב, ולגטו אי אפשר לבוא.
אמאל'ה, מתי אלך לגן ?
בגטו אין גן ביתי.
מתי תביאי שוב פרחים הביתה לשבת, כמו פעם שגרנו ברחוב מאפו ?
בגטו אין פרחים.
אין ? מה יש בגטו ? אני לא רוצה להיות בגטו, לא רוצה !
אני רוצה שיהיו לי פרחים, לפחות פרח אחד קטן,
נלך מפה אמא - נלך !

אין פרפרים פה / מכתב פרידה של פסל פישר, בן 16 שנספה באשוויץ
"... התרגלנו לקום השכם בבוקר, בשבע, ובשתיים עשרה. בשעת הצהריים
ובשבע לפנות ערב לעמוד בתור ארוך. קערה בידינו ולהמתין שיתנו
לנו קצת מים חמים עם מלח או עם טעם של קפה, או שמא יתנו לנו קצת
תפוחי אדמה, התרגלנו לישון בלי מיטה, לברך בשלום כל לובש מדים,
לא ללכת על המדרכה, או ללכת דווקא על המדרכה, התרגלנו לסטירות
לחי על לא סיבה, למהלומות ולהוצאות להורג, התרגלנו לראות איך
מתים אנשים בצואתם, הורגלנו לראות עגלות מתים, חולים
מתגוללים בזוהמה ובמיאוס, רופאים חסרי אונים, התרגלנו לראות
שעה שעה אלפי אומללים המובלים אלינו ושעה שעה אלף הנלקחים מאיתנו."

שיר הפרטיזנים היהודים / הירש גליק, גטו וילנה, 1943
על נא תאמר: " הנה דרכי האחרונה,
את אור היום הסתירו שמי העננה".
זה יום נכספנו לו עוד יעל ויבוא,
ומצעדנו עוד ירעים: אנחנו פה !

מארץ התמר עד ירכתי כפורים,
אנחנו פה - במכאובות וייסורים,
ובאשר טיפת דמינו שם נגרה,
הלא ינוב עוד עוז - רוחנו בגבורה.

עמוד השחר על יומנו אור יהל,
עם הצורך יחלוף תמולנו כמו צל,
אך אם חלילה, יאחר לבוא האור -
כמו סיסמא יהא השיר מדור לדור.

בכתב הדם והעופרת הוא נכתב,
הוא לא שירת ציפור הדרור והמרחב,
כי בין קירות נופלים שרוהו כל העם
יחדו שרוהו ו"נאגאנים" בידם.

על - כן, אל נא תאמר "דרכי האחרונה,
את אור היום הסתירו את שמי העננה".
זה יום נכספנו לו עוד יעל ויבוא,
ומצעדנו עוד ירעים: אנחנו פה !

לכל איש יש שם / זלדה
לכל איש יש שם
שנתן לו אלוהים
ונתנו לו אביו ואימו

לכל איש יש שם
שנתנו לו קומתו ואופן חיוכו
ונתן לו האריג
לכל איש יש שם
שנתנו לו ההרים
ונתנו לו כתליו
לכל איש יש שם
שנתנו לו המזלות
ונתנו לו שכניו
לכל איש יש שם
שנתנו לו חטאיו
ונתנה לו כמיהתו
לכל איש יש שם
שנתנו לו שונאיו
ונתנה לו אהבתו
שנתנו לו חגיו
ונתנה לו מלאכתו
לכל איש יש שם
שנתנו לו תקופות השנה
ונתן לו עורונו
לכל איש יש שם
שנתן לו הים
ונתן לו
מותו.

עדות / דן פגיס

לא לא, הם בהחלט
היו בני אדם: מדים, מגפיים.
איך להסביר, הם נבראו בצלם.

אני הייתי צל.
לי היה בורא אחר.

והוא בחסדו לא השאיר בי מה שימות.
וברחתי אליו, עליתי קליל, כחל,
מפויס, הייתי אומר: מתנצל:
עשן אל עשן כל יכול
שאין לו גוף ודמות